

a kralická čeština je nezná. I český výraz tedy potvrzuje to, co už ukázala hebrejština a řecká vrstva: z původní osobní a konkrétní zbožnosti se stal až časem a druhotně neosobní abstraktní pojem "náboženství". A to teprve tehdy, když se nad tímto jevem začali zamýšlet lidé, kteří se domnívali, že mohou zkoumat náboženství /náboženskou zaujatost/ jiných z odstupu, se zdánlivě objektivního, nezájatého, a proto vědeckého stanoviska. Začali s tím v osmnáctém století osvícenci a klasičtí dobou takového bádání se stala druhá polovina devatenáctého století. Hned další odstavec nám na příkladu rozporných definic náboženství ukáže, jak byla "nezájatost" v religionistice vždycky velmi sporná.

2. Pokusy

o vymezení náboženství
/podstata a definice/

a/ Různé definice

Co je to vlastně náboženství? Začneme-li hledat odpovědi v odborné literatuře, brzy zjistíme, že se odborníci neshodují. Skoro lze říci: kolik badatelů, tolik definic. Připomeneme si pro příklad některé nejznámější:

Kant: Náboženství je uvědomění si mravního zákona /kategorického imperativu/ jakožto příkazu božského.

Hegel: Náboženství je vědomost konečného ducha o své podstatě jako ducha absolutního.

Schleiermacher: Náboženství je bezprostřední vědomí o všeobecném bytování všeho konečného v nekonečnu, všeho časového ve věčnosti.

Fichte: Náboženství je poznání; objasňuje člověka sobě samému, odpovídá na nejvyšší otázky, které vůbec mohou být nadneseny, a přináší tak člověku dokonalou jednotu se sebou samým a skutečné posvěcení mysli.

Spencer: Náboženství každé doby a každého národa jest dosti přesným výrazem pravdy, jak jí tehdy a tam bylo možno lidem chápat.

Marx: Náboženská bída je výrazem skutečné bídy... Náboženství je vzdech sevřeného stvoření, projev bezcitného světa... Je opiem lidu. Zrušení náboženství jako iluzorního štěstí lidu je požadavkem jeho skutečného štěstí.

Lenin: Náboženství je opium pro lid.

Ragaz: Náboženství není opium, ale dynamit.

Sri Aurobindo: Náboženství je cesta k Bohu. Cesta není dům.

Mensching: Náboženství definujeme jako zážitek setkání se svatou skutečností a jako jednání, kterým na ně odpovídá člověk, jenž je tímto zážitkem svatosti bytostně určen.

Tillich: Zjevení musí být přijato, a jasně pro toto přijetí zjevení je "náboženství".

Barth: Skutečnost náboženství je zděšení člověka před sebou samým.

b/ Třídění a struktura

Takovéto a podobné definice či leckde spíše aforismy by bylo možno rozmnožit na desítky, ne-li na stovky. Je jistě užitečné se nad nimi zamyslet; aby se však přestaly čtenáři jevit jen jako zmatení jazyků a myslí, je nutno je utřídit. Pokusíme-li se postihnout jejich základní společnou strukturu, ukazuje se, že většina z nich popisuje náboženství jako vztah člověka k bohu či bohům a jeho projevy.

Připomeňme si zde trojí: předně jde o vztah člověka k Bohu. Tedy nikoliv o vztah Boha k člověku, který je podstatou biblické zvěsti a tedy i víry. Zde, v religionistice, jde o vztah člověka, o jeho postoj, přesvědčení, názor, ale i o akci, činnost a úsilí. Člověka v některých definicích nahrazuje společnost, třeba i náboženská /srv. řecký termín thiasos, tj. náboženský spolek, či latinský fratris - bratrstvo apod./. Zvíře náboženské není a ani příroda jako celek žádně náboženství nemá, pokud jí básnicky /metaforicky nebo myticky/ nepersonifikujeme. Náboženství je záležitost specificky lidská. Také boha lze nahradit; samo slovo "bůh" může z leckterého systému zmizet, a přece jde o náboženství, totiž o vztah člověka k něčemu, co jej přesahuje a na čem je závislý. Na známém Schleiermacherově výroku, že "náboženství je

zkrátka na jakýkoliv princip. V tomto smyslu jsou teologiemi také zdánlivě ateistické systémy. Jedno mají všechny společné: každá o sobě tvrdí, že je ta pravá."

c/ Důsledky utřídění - náboženství jako relace či jako iluze?

Poslední článek trojiny "vztah - člověk - bůh" chápou definice dvojím způsobem, pokud ovšem této otázce neuhýbají: buď je bůh pro mne něco skutečného /pozor, nejde o pravého Boha v biblickém, křesťanském smyslu/, a pak je i vztah skutečný, nebo je bůh pro mne jen iluze, projekce lidského nitra a lidských představ, pocitů či nesnází, pak ovšem i náboženství a lidských představ, pocitů či nesnází, pak ovšem i náboženství prý není skutečný vztah, nýbrž také jen přelud, iluze vztahu. Zastává-li religionistika názor, že jde o skutečný vztah, pak se soustřeďuje především na onu sílu /boha/ a její projevy. To je náboženská religionistika. V opačném případě má hlavní zájem na tom, co vede člověka k vytváření iluze "boha", či vůbec jakéhokoli zdánlivého "nadpřirozena". To je religionistika "nenáboženská" či protináboženská. Ne všichni religionisté mají dost odvahy i vědecké pokory zároveň, aby se sami sebe předem otázali, nakolik je onen vztah iluzorní či reálný. Bolestivé jádro problému je v tom, že na tuto otázku není objektivní odpověď. A tak je nejen náboženský člověk, nýbrž i badatel o náboženstvích do jisté míry odkázán na své předporozumění a jeho badatelské výsledky jsou závislé na tom, odkud a jak se ptá.

Křesťanská odpověď říká: bohy tvoří člověk, sevřený otázkou po smyslu bytí a tužící, že není sám poslední skutečností /Sk 17,23/. Sami ze sebe a sami v sobě bozi neexistují /na rozdíl od Boha/. Ale jednou vytvoření, získávají silou fascinace nad svými tvůrci a ctiteli takovou moc, že vztah k nim není pouhá iluze, nýbrž trpká realita, jako je realitou lidský hřích, schopný člověka ovládnout a zničit. Proto je z jejich moci třeba vysvobození.

Kdyby bohové byli skuteční, byli bychom v bájesloví. Přesněji řečeno: To, co lidé uctívají jako bohy, ať Slunce či Měsíc, mravní zákon nebo rozkoš, samozřejmě existuje.

pocit naprosté závislosti", není problém ani v oné závislosti ani v její míře /"naprostá"/, nýbrž v "pocitu". Jde jen o pocit? V tom se projevil Schleiermacher jako romantik - či snad přesněji jako myslitel první poloviny devatenáctého století, doby romantismu. Můžeme říci obezřetněji s Bertholetem, že náboženství je vztah člověka k tomu, co vnímá jako "zcela jiné", či ještě jinak - že je to vyrovnání /Auseinandersetzung/ s tajemnou mocí. "Zcela jiné", "tajemná moc", "to, co mne přesahuje", jsou vše jen opisy toho, co se obvykle nazývá bůh. Přesněji vyjádřeno: bohem se tato moc /zákon, řád, síla atd./ nazývá tam, kde je pojata osobně. Nemálo významných náboženských systémů, však tuto moc pojímá neosobně /viz např. karmanové systémy/. A pro správné pochopení je dokonce velice důležité, abychom nepropadli mylné domněnce, že o náboženství jde jen tam, kde se mluví výslovně o Bohu či o bozích. Jak už před řadou desetiletí ukázal a doložil van der Leeuw, v odborné religionistice nelze s takovým pojetím náboženství vystačit. Leeuw je dokonce hotov říci, že "bůh je v náboženství pozdní jev"!

Shrňme si to: Zdánlivě rozporné, ale správně roztržiděné definice ukazují, že v náboženství jde o vztah člověka /ať teoretický - v učení, nebo praktický - v etice a kultu/ k tomu, co má vůči němu roli boha.

Co vše se může dostat vůči člověku do role boha? Fregatně to vyjádřil Karl Barth v knize "Uvedení do evangelické teologie"/Einführung in die evangelische Theologie/:"Pojmem "Bůh" se rozumí leccos. A tak jsou také rozličné "teologie". Není člověka, aby neměl - vědomě, nevědomky nebo polovědomě - svého boha nebo své bohy jako předmět své nejvyšší tužby a důvěry, jako základ poplatnosti a závaznosti, a tím by nebyl zároveň teologem. A není náboženství, ani filozofie, ani světového názoru, který by nebyl nějakému tak či onak interpretovanému bůžku nakloněn, a tak nebyl vposledku zároveň i určitou teologií. To platí nejen tam, kde se nějaké božstvo uznává, ale i tam, kde se popírá, což prakticky znamená, že se redukuje na přírodu, rozum, pokrok, pokrokově myslícího a jednajícího člověka nebo třeba i na vykupující "Nic" -

Ale není to poslední skutečnost a poslední pravda, nejsou to bozi. Jejich nárok být bohy je nepravdivý, falešný. Kdyby vztah k bohům byl neskutečný, stačilo by odstranit nesnáze, z nichž tito "bozi" projekcí vznikají. Zkušenost však ukazuje, že člověk si i potom najde něco jiného, z čeho si začne vytvářet bohy nové. Calvin říká velmi přesně, že člověk je továrna na modly, stále v chodu. Má-li být člověk šťasten, potřebuje někomu nebo něčemu patřit, nebýt ztracen v nesmyslném osamění. To čemu patří, je jeho bůh. Tak svůj vztah k "bohu" činí skutečným, protože jej hluboce potřebuje. A tak vzniká náboženství.

3. Hypotézy o původu náboženství

a/ Předkritické pojetí

Přibližně do osvícenství se evropská kulturní tradice, která vyrostla z křesťanství, vůbec otázkou původu náboženství nezabývala. Lidem stačila biblická zpráva, chápaná ovšem doslova, že první člověk zhřešil a odvrátil se od Boha. S narůstáním hříchu, jak jej popisuje počátek Genese, se lidé stále více vzdalovali od Boha a jeho správného uctívání a upadali do modlářství. Všecka náboženství kromě křesťanství jsou v tomto pojetí výsledkem odvratu člověka od pravého Boha k modlám, a tedy projevem úpadku čili degenerace.

Toto pojetí bývalo ojediněle kritizováno. Východiskem odchylných názorů byla stanoviska některých starověkých autorů. Podle řeckého spisovatele Euhéméra z Messeny /asi 340 - 260 před Kristem/ jsou bohové původně velcí vladaři minulosti, kteří zavedli kult svých osob, aby si zajistili poslušnost poddaných. Náboženství je tedy výplod chytře využitě fantazie. Euhémeros byl už ve starověku považován za "bezbožného" /ateistu/. Jeho argumentu užil kolem r. 300 po Kr. v polemice s pohanstvím křesťanský spisovatel Lactantius a naopak v protikřesťanské polemice osvícenec Reimarus

/+ 1768/ a později D. F. Strauss /+ 1874/ a Ernest Renan /+ 1892/.

Jiný kritický výklad předložil římský básník Titus Lucretius Carus /asi 97 - 55 př. Kr./, stoupenec Epikúra. Tvrdí, že prvé bohy stvořil lidský strach. Lidé se báli toho, co ještě neuměli vysvětlit. I jeho se dovolávali někteří novověcí filozofové, např. David Hume /1711 - 1776/, který se jako jeden z prvních pokusil o vypsání "přirozených dějin náboženství" /Natural History of Religion, 1755/.

Teprve 18. století však přineslo opravdový zlom. Filozofové odložili pojmy stvoření, hřích i zjevení a vrátili se k starověkému obrazu /Ovidius/, že na počátku lidstva byl "zlatý věk" /J. J. Rousseau/. Později se objevila myšlenka o přirozeném původu člověka v živočišné říši a názor, že se vše rozvíjelo od počátečního impulsu vlastní silou /deismus/. Objevily se zprávy o rozvinutých mimoevropských náboženstvích, zvláště indických a čínských, které nebylo možno ani přiřadit k primitivním pověrám divochů ani odvodit z křesťanství a židovství jako islám. Tak se začalo ojedinele v osmáctém a zcela běžně v devatenáctém století považovat i náboženství za jev, který se postupně vyvíjel jako celá lidská kultura. A odtud byl už jen krok k nové ucelené hypotéze.

b/ Evoluční hypotéza

Vznikla samozřejmě jako reakce na dřívější předkritické pojetí. Rozmohla se zvláště ve druhé půli minulého století a má své zastánce dodnes. Pokouší se najít a co nej-přesněji popsat základ, z něhož náboženství vyrůstalo. Animistickou hypotézu o vzniku náboženství z představy duše předložil anglický badatel E. B. Tylor /Primitive Culture 1871/. Z kultu předků je odvozoval Herbert Spencer /1820 - 1903/. Z úcty k božskému předku v živočišné či rostlinné říši, tedy z totemismu, je vykládal Skot W. Robertson Smith /The Religion of the Semites, 1885/. Tuto hypotézu, poněkud obměněnou důrazem na neosobní síly totemu, zastával Francouz Emile Durkheim. Jeho pojetí tvoří přechod k výkladu o původu náboženství z neosobní síly čili k dynamismu. Dynamistickou, jinak také preanimistickou hypotézu předložil v ucelené podobě

~~že za náboženstvími je společný náboženský postoj, postulat, předpoklad či potřeba. Ale to jsme si vyjasnili s uvedením kategorie náboženskosti /religiozity/.~~

~~3. Třetí námítka proti stanovisku dialektické teologie zdůrazňuje, že zjevení pravého Boha nezačíná v Ježíši Kristu, nýbrž mnohem dříve. Nový zákon přece navazuje na Starý a ten zase jako stavebních prvků používá řady starsorientálních náboženských motivů. Bůh se přece dával poznat už před Kristem, ba od počátku! Tato námítka ale odpadá, přijmeme-li učení o Kristově preexistenci /J 1,1-5/. Je-li Kristus boží Slovo, je samozřejmě přítomen v každém božím promluvení. Bůh skrze něj mluvil vždy, od samého počátku, kdekoli a kdykoli. Ježíš není - chce říci Jan - počátek Slova, nýbrž vtělení Slova. Bůh jednal samozřejmě už při stvoření a jedná od té doby stále. Kdekoli se ukázalo a ukazuje zrako pravé, obětavé lásky, nezištné pokory, hotovosti k odpuštění a ryzí věrnosti pravdě, nebyla to nikdy lidská, hříchem porušená přirozenost, nýbrž skryté působení boží, skryté dílo Kristovo, o němž ovšem ti, skrze které bylo kománo, často vůbec nevěděli. Život lidské společnosti by nebyl možný, kdyby mezi lidmi nebylo alespoň trochu trpělivosti, obětavosti a lásky. Tu skrytě dával a dává Bůh skrze Krista v síle Ducha. Tak Kristus od počátku byl a dodnes je ten, který dává - či přesněji: skrze kterého Bůh dává - život světu. V každé vteřině nás i celý svět nese Kristova pokora, trpělivost a obětavost.~~

3. D i a l e k t i c k á   e d p e v ě ě

a/ V čem se jeví křesťanství jako náboženství?

Odpověď na otázku, zda je křesťanství náboženství, je dialektická: je i není. Fenomenologicky, tím, jak se jeví, je; obsahem, tím, co opravdu je, není.

Taková odpověď má své důvody. Křesťanství se navenek musí jevit jako náboženství, protože užívá projevy typické pro ta náboženství, v jejichž sousedství vznikalo a od nichž se vnitřním zápasem odlišovalo. Jsou to třeba modlitba, oběť

at' konkrétní či symbolická/, svátostné hody, různé obřady a observance. Řadu těchto forem křesťanství nejen převzalo, nýbrž i výrazně upravilo a obsahově přeznačilo.

Náboženská podoba křesťanství není nedostatek, nýbrž vnitřní nutnost: je totiž jakousi vzdálenou obdobou Kristova lidství. Kristus přijal lidské tělo, stal se člověkem, a tím postavil každého, kdo se s ním setkává ve zvěsti, do rozhodnutí: přijmeš tohoto člověka za svého Páma? Uvěříš? Kdo se na něj dívá bez víry, vidí v něm pouhého člověka, možná pozoruhodného, láskyplného a obětavého, ale ne víc než člověka. Podobně je to s Písmem. Lidé bez víry je mají za obyčejnou knihu; teprve ve víře poznáváme, že nás jím oslovuje Bůh. Celé křesťanství vypadá při pohledu zvenčí jako jedno z mnoha lidských náboženství. Kdybychom mohli dokázat, že není s lidí, ale z Boha, jak by si mnozí přáli /stejně jako by te chtěli o bibli a o Kristu/, znamenal by takový důkaz vyprázdňení a zrušení víry. Proto, jak už jsme řekli, náboženské rouche křesťanství není jeho nedostatek, nýbrž v této věku vnitřní nutnost.

b/ V čem křesťanství není náboženství?

Řekli jsme, že obsahově není křesťanství náboženství, nýbrž dílo boží, ovoce Slova a Ducha, jež nepřichází z lidského nitra. Není to destilát lidské přirodnosti ani souhra mravního jádra lidských dějin či osobních zkušeností, nýbrž oslovení zvenčí, z jiného rozměru, obrazně vyjádřeno shůry. Toto rozpoznání je ovšem tajemstvím víry. Dodnes nás zvěst Písma a dílo Kristovo nejen oslovuje, nýbrž i proměňuje a osvobozuje od strachu o sebe sama. A právě se strachem o sebe souvisí lidská potřeba náboženství čili náboženskost: všechna ostatní učení a náboženství osvobozují člověka jen od toho, co má nebo o čem se domnívá, že má. Třeba i od touhy mít, která ho trápí /např. buddhismus/. Te už je značně hluboký stupeň vysvobození. Ale jeho poslední motiv je zase vlastní já, které se chce zbavit svého trápení, takže stále nejde o osvobození konečné. Jen křesťanství je tak radikální, že osvobozuje i od zájmu o sebe sama, pro Boha a bližního. Jinak

řečeno: Středem zájmu křesťana, člověka opravdu vysvobozeného, není ani jeho já ani ne-já, ani jeho dnešek ani zítřek /o to vše se podle zaslíbení Páně starat nemusí, protože mu to bude dojísta přidáno - Mt 6,33/, nýbrž boží vůle a boží láska, v níž a s níž jej Bůh posílá k bližnímu. To je teprve konec náboženství i náboženskosti a začátek nového, kristovského lidství. Jen tímto postojem - pouze na vlastní a ne na cizí účet - lze ukazovat, že křesťanství není jen jedno z mnoha náboženství, které zplodil strach.

~~c) Křesťanství a dějinný proces~~

~~V dějinách však bylo křesťanství stále znovu "znáboženštěváno", to jest klesalo na úroveň náboženství a stávalo se pouhým nástrojem ke kompenzaci lidských potřeb. Nebylo to náhodou: i křesťané jsou kříšníci, sice ospravedlnění, ale nikoli neomylní a dokonalí. A tak leckdy zaměňovali jádro za slupku a vydávali formu za obsah.~~

~~Dá se tomu nějak zabránit? S konečnou platností rozhodně nedá. Potíž je v tom, že není možné mít jádro bez slupky; protože nelze mít zvěst beze slov, mimo čas a prostor, nedorozumění se nevyhneme. Dokud jsme v tomto věku nedokonalosti a hříchu, nemůžeme o překonávání náboženství a náboženskosti mluvit jinak, než ve výrazech své doby a svého prostředí. Křesťanství je cesta, jak tuto vazbu překonávat na její vlastní půdě, tak jako biblická zvěst překonává mytologii - zevnitř /nikoli zvenku, jak o to usilovala starořecká filozofie/. Překonávat zvenku, to je, jako když člověk zatlačí něce do podvědomí, ale vědomě se s tím nevyrovná. To, co potlačil, má nad ním dále moc, jenže on to neví nebo nevnímá nebo si to nepřipouští a o to je to horší. Oč se snaží psychoanalýza v oblasti psychické /totiž vybavit, co bylo zatlačeno do podvědomí/, o to v otázce náboženství usiluje tato práce.~~

~~Psychoanalytikové rádi užívají jako pomůcky dramatu. Užijme ho jako příklad i zde. Na scéně se hraje nějaká hra. Kostýmy a kulisy jsou dobové. Ale o ně nejde. A nejde ani o herce, nýbrž o to, co chce hra říci. Aby to řekla co nejzřetelněji, nemohou být kostýmy a kulisy nadčasové, ale musí~~

~~se měnit podle doby. Může se ovšem stát, že nejen diváci, nýbrž někdy i sami herci zamění kulisy a kostýmy /nebo třeba závažnost vlastní role/ za záměr hry a za její vnitřní poselství. A už je z křesťanství náboženství.~~

~~Znáboženštělé podoby křesťanství ovšem pomíjejí, i když je posvěcuje staletá tradice. Těm, kdo ztotožnili křesťanství s jednou z jeho historických podob, to pochopitelně připadá, jako by pomíjelo křesťanství. To proto, že nepestihli záměr hry a ulpěli na kulisách a kostýmech. Nechápu, že slunce Sleva nezhaslo, jen ho na čas zastínil mrak dobového námosu či lidských máleků, jak říkali naši otcové. Víme-li to, nemusíme se o boží moc, o boží Slovo a o církev bát. Každý strach je projev nedůvěry. Jde jen o to, nepodílíme-li se sami na emom námosu, který musí být odplaven, zdali jsme se s ním ztotožnili a nepřiložili spodek k němu namísto k Slovu samotnému.~~

~~Křesťanství je tedy boží odpověď na onu všelidskou otázku, do níž Bůh člověka postavil, když jej stvořil. Ale i tu- te boží odpověď, která jde napříč našim očekáváním a našim tužbám čili náboženstvími, slabikují a koktají lidská ústa, hlásají jí a předávají lidé velice nedokonalí, poskvrnění hříchem. Rozeznat v jejich koktání boží hlas, boží odpověď, to je vždy dar Ducha svatého.~~

~~Tak si budeme musít nechat líbit, když nás budou ostatní zahrnovat do náboženství a vytýkat nám, co kdy kde které náboženství zavímilo. Nemáme paklič, kterým bychom jim sami otevřeli oči i bránu království. Ale víme o tom, který má klíče pekla i smrti, života i naděje, a tak smíme svědčit - "orati" - v naději /LK 9,10/.~~